

MARIA M. PRZECISZEWSKA

<https://orcid.org/0000-0001-5266-3488>

Павел С. Рейфман, *Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России, в двух томах*, т. 1, выпуск 3, 1855–1917 гг., Москва 2017
[Paweł S. Rejzman, *Cenzura w przedrewolucyjnej, sowieckiej i postsowieckiej Rosji, w dwóch tomach*, т. 1, część 3, 1855–1917, Moskwa 2017]*

DOI: 10.36155/RBN.50.00010

Wykłady Pawła S. Rejzmana (1923–2012) publikowane w latach 2001–2003 na stronie internetowej *Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России* – reifman.ru, poświęcone zostały historii rosyjskiej cenzury od czasów Piotra I do współczesności. Drukiem ukazały się w moskiewskim wydawnictwie «Пробел-2000» jedynie dwie części tomu pierwszego. Część pierwsza obejmuje okres od reform Piotrowych i wprowadzania zasad kontroli produkcji wydawniczej w imperium rosyjskim aż do działalności dwóch podstawowych instytucji cenzuralnych doby Mikołaja I (Ministerstwo Oświaty oraz III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości). Trzecia część tomu pierwszego, która jest przedmiotem niniejszych rozważań, dotyczy dziejów cenzury od reformy 1865 roku do stworzenia ideologicznych podstaw sowieckiej

cenzury w latach rewolucji i wojny domowej 1917–1922¹.

Pomysł na przekrojowe przedstawienie historii cenzury w Rosji wyrastał z całej naukowej twórczości Rejzmana. Jego dysertacja doktorska (kandydacka), poświęcona twórczości Wissariona G. Bielińskiego, pisana początkowo na oddziale dziennikarskim wydziału filologicznego Leningradzkiego Uniwersytetu Państwowego (LGU), nie miała szans na obronę ze względu na ograniczenia ideologiczne, jak również rosnący od końca lat 40. XX wieku antysemityzm. Nieustanna kontrola pracowników LGU przez władze

1 П. С. Рейфман, *Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России: в двух томах*, т. 1, *Цензура в дореволюционной России*, выпуск 1, *Донетровская Россия – первая треть XIX в.*, под ред. Г. Г. Суперфина, пред. И. А. Пильщикова и В. С. Парсамова, Москва, «Пробел-2000», 2015, 232 s. – <http://reifman.ru/book/reifman1.pdf> [dostęp: 30.09.2019]; idem, т. 1, выпуск 3, *1855–1917 гг.*, науч. ред. Е. С. Сонина, библиогр. ред. Н. В. Градобоева; пред. И. А. Пильщикова и В. С. Парсамова, Москва, «Пробел-2000», 2017, 305 s. – <http://reifman.ru/book/reifman3.pdf> [30.09.2019].

* Zmieniona i uzupełniona wersja referatu wygłoszonego 22 marca 2019 roku w czasie Otwartego Seminarium Historycznego Pracowni Historii Bibliotek i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej.

uczelniane zwróciła uwagę Rejfmana na cenzurę jako zjawisko nierozzerwalnie związane zarówno z nauką jak i z dziennikarstwem oraz publicystyką. Szczęśliwie dla uczonego, Rejzman uzyskał możliwość badania interesującej go problematyki w innych warunkach dzięki przeniesieniu się – wraz z plejadą młodych uczonych (Jurijem M. Łotmanem, Zarą G. Minc, Borysem A. Uspieńskim, Borysem F. Jegorowem oraz Michaiłem M. Gasparowem) – z Leningradu do Tartu (Dorpatu)².

Uniwersytet w Tartu już od lat 50. XX wieku przyciągał rosyjską inteligencję. W warunkach radzieckich zachowywał on – pod wieloma względami – względną swobodę badawczą i tradycję akademicką dawnego uniwersytetu dorpackiego. Dla młodych badaczy, niegodzących się na panoptikum władzy radzieckiej, stanowił miejsce ucieczki od sowieckiej rzeczywistości. Powszechnym doświadczeniem wśród pracujących tam uczonych był „głęboki brak zaufania... nie tylko do istniejących instytucji” lecz również do tradycyjnego uprawiania nauki. Choć Chruszczowowska „odwilż” nie doprowadziła grupy leningradczyków do całkowitego odejścia od radzieckiej matrycy ideologicznej, jej efektem było tworzenie zupełnie nowych koncepcji badań kultury. Zaowocowały one powstaniem tartuskiej szkoły semiotycznej – nieformalnie skupiającej grupę uczonych-humanistów z różnych ośrodków ZSRR, którzy w badaniach semiotycznych dostrzegli szansę integralnego ujęcia fenomenu i dynamiki kultury.

Prace Rejfmana dotyczące cenzury powstały pod wpływem tej inspiracji. Publikowane w seriach *Труды по русской и славянской филологии* oraz *Ученые записки Тартуского государственного университета* ugruntowały pozycję badacza jako specjalisty dziejów

rosyjskiej publicystyki i jej kontroli. Ich podsumowaniem była obrona pracy habilitacyjnej (doktorskiej) w 1972 roku, w której autor zajął się nie tylko działalnością instytucji cenzury i poszczególnych aktów prawnych zaostrzających, bądź ją łagodzących, lecz – jako pierwszy – zauważył potrzebę szczegółowej analizy zależności między dziennikarstwem, a strukturami władzy. W pracy Rejfmana przedstawione zostały takie procesy jak „przekazanie kwestii cenzury odpowiednim jednostkom kontrolnym, konflikty między redakcjami gazet i cenzurą, reakcja prasy na politykę cenzuralną rządu, tworzenie oficjalnych gazet”, a także sposób rozumienia wolności słowa przez poszczególne redakcje gazet i czasopism³.

To samo podejście towarzyszyło uczonemu podczas przygotowywania wykładów dla studentów katedry ruscystyki, które stały się podstawą omawianej książki. Dialektyka relacji „władzy” i „społeczeństwa”, a więc *de facto* rodzącej się inteligencji, coraz bardziej dystansującej się od rządzących, wyznaczała podstawowe etapy dziejów cenzury. Władza absolutna, aby podporządkować sobie „społeczeństwo” stosowała coraz większe ograniczenia wolności słowa, które z kolei pogłębiały nieufność i wymagały cyklicznie powtarzających się „odwilży”, warstwa profesjonalistów była bowiem niezbędnym elementem modernizującego się od lat 60. XIX wieku państwa. Te nierówne relacje stały się wątkiem przewodnim opowieści Rejfmana, w których cenzura była zarazem „główną bohaterką”, jak i przedmiotem analizy w szerokim kontekście historii myśli społecznej, literatury, historii książki i prasy, a także historii propagandy państwowej.

Trzecia część tomu pierwszego *Cenzury w przedrewolucyjnej, sowieckiej i postsowieckiej Rosji* nawiązuje bezpośrednio do części ją poprzedzającej (która nie została jeszcze opublikowana). Świadczy o tym nie tylko kontynuacja pod względem chronologicznym,

2 Л. И. Вольперт, Павел Семёнович Рейфман – ученый и личность, в: *Цензура в России. История и современность: сборник научных трудов*, выпуск 8, Санкт-Петербург 2017, s. 523–536 – http://reifman.ru/articles/2017_Volpert_about_Reifman.pdf [30.09.2019].

3 Ibidem, s. 528.

lecz również pod względem formalnym, polegająca na przejściu numeracji rozdziałów.

Książka zaczyna się od rozdziału szóstego (*Песни о свободном слове* – Pieśni o wolnym słowie), wprowadzającego czytelnika w dzieje cenzury za panowania Aleksandra II. Pierwsza część rozdziału (*Шаг вперед... но...* – Krok do przodu, lecz...) odnosi się do czasu względnej łagodności cenzury i dyskusji o jej liberalizacji w dobie „epoki wielkich reform”. Względna swoboda twórcza początku lat 60. była kontestowana przez konserwatywną część rosyjskich elit, które coraz mocniej obawiały się wzrostu nastrojów opozycyjnych i radykalnych, wzmacnianych, z jednej strony nielegalnym (lecz powszechnie dostępnym) pisarstwem Aleksandra Hercena, z drugiej zaś powtarzającymi się protestami studenckimi. W tej atmosferze napięcia do głosu doszedł Michaił N. Katkow, w kręgach rządowych zaś coraz wyraźniejsza była dążność do stworzenia oficjalnego organu prasowego. W drugiej części rozdziału (*...И два шага назад* – ...I dwa kroki do tyłu) autor opisuje zależność między powtarzającymi się zamachami na Aleksandra II, a stopniowym narastaniem restrykcji, prowadzących coraz częściej do represji przedstawicieli środowisk twórczych. Rozporządzenie o cenzurze z 1865 roku, zamiast ją liberalizować i upraszczać, stało się nie mniej opresyjne, niż ustawodawstwo epoki Mikołaja I.

Rozdział siódmy (*Глухая пора листопада* – Głucha pora listopada) omawia restrykcje cenzuralne i przesładowania prasy lat 70. i 80. (które dotyczyły przede wszystkim „Отечественных записок”, cenzurę biblioteczną i teatralną, kończąc się przeglądem zarówno prasy liberalnej, jak i konserwatywnej oraz ich potyczek z cenzurą.

Zupełnie inny charakter ma rozdział ósmy (*Но в октябре его немножечко того...* Lecz w październiku go troszeczkę tak...), który rozpoczyna się od opisu nowoczesnych technik produkcji prasy na przełomie XIX i XX wieku i procesu jej umasowienia, które powodowały nieadekwatność dotychczasowych działań

aparatu cenzuralnego. Podstawowym tematem tego rozdziału jest jednak tworzenie mitu władzy radzieckiej, w którym „odpowiednio” miała być opowiedziana historia upadku Rosji carskiej i wojny domowej 1917–1921.

Najdokładniej przeanalizowanym zagadnieniem w książce jest kwestia cenzury w dobie panowania Aleksandra II (1855–1881), „cara-wyzwoliczela”; sposób zaś jej przedstawienia – charakterystyczny dla całej pracy. Rejffman zastanawiał się, w jaki sposób próbowano pogodzić narastające żądanie jawności życia publicznego z ochroną „porządku publicznego, rządów samodzielnymi i Cerkwi prawosławnej”. Wyrazem tego napięcia były, według badacza, dyskusje na temat reformy cenzury w początkach lat 60. Ich inicjatorem okazał się Fiodor I. Tiutczew, poeta-mystyk i cenzor od 1848 roku. W literaturze przedmiotu przedstawiany był zazwyczaj jako zwolennik „ostrego kursu”; w opracowaniu Rejffmana okazuje się przede wszystkim realistą, zakładającym, iż „nie należy zbyt długo i bezwzględnie ograniczać i uciskać rozum, bez znacznego uszczerbku dla całego organizmu państwowego”. Podstawą życia społecznego powinna być jawność, bez której niemożliwa jest myśl o jakichkolwiek reformach. Oczekiwania Tiutczewa były zgodne z nadziejami innego cenzora – Aleksandra W. Nikitienko. Niedługo potem do zwolenników zmian zaczęli dołączać najwyżsi urzędnicy państwowi – Aleksander W. Gołownin oraz Piotr A. Wałujew i Dmitrij N. Błudow. I choć podkreślali oni niezbędność zmian wciąż towarzyszyła im refleksja, iż istnieją powody by bać się „zbytnej wolności”, która mogłaby doprowadzić do „złej interpretacji” rozpowszechnianych utworów. Konflikt między zwolennikami i przeciwnikami szerszej wolności słowa nie przebiegał, wedle Rejffmana, jedynie między przeciwnikami i zwolennikami istniejącego ustroju politycznego (a więc między inteligencją i biurokracją), lecz był również udziałem rosyjskich klas wyższych. Jego główną stawką było powodzenie reformy sądownictwa zakładające jawność i bezstronność sądów.

Niemożliwość dojścia do porozumienia i stały strach przed „złymi tendencjami” sprawiły, że projekt zmian w cenzurze został porzuty, dalsze dyskusje zaś utkwiły w martwym punkcie.

Równolegle z dyskusją na temat projektu zmian w funkcjonowaniu cenzury, Rejzman opisuje rosnącą popularność „Polarnej Zwizdy” („Полярная звезда”) i „Koło koła” („Колокол”) wydawanych przez Aleksandra Hercena w Wolnej Drukarni Rosyjskiej (Вольная русская типография), które z Londynu docierały do Rosji za sprawą doskonale zorganizowanych siatek księgarskich w całej Europie (i poza nią). Wydania te „rozchodziły się po Rosji w tysiącach egzemplarzy i można było je odnaleźć niemal w każdym domu”. Wydawało się zatem, że walka z nielegalnymi, a przy tym niezwykle wpływowymi publikacjami doprowadzi do wzrostu kontroli prasy – również tej, która była wydawana przy wszystkich istniejących ograniczeniach. Tak się jednak nie stało, walkę z czytelnictwem zabronionych periodyków uznano za nierealistyczną i jedynym sposobem ograniczenia ich popularności miał być rozwój „oficjalnego” czasopiśmiennictwa, podejmującego się polemik z zagranicznymi wydaniem Hercena. Taki właśnie charakter miała mieć petersburska gazeta „Северная почта”, broszury barona Fiodora I. Firksa (Федор И. Фиркс, pseudonim Шедо-Ферроти, D. K. Schédo-Ferroti) oraz liczne publikacje wymierzone w Hercena.

Cenzura w książce Rejfmiana jest przedmiotem analizy:

1. formalnej – poprzez drobiazgowo rozpatrywanie aktów prawnych i ich projektów;
2. środowiskowej – poprzez opis środowisk zarówno sprzyjających zastrzeżeniu, jak i walczących o jej zniesienie;
3. instytucjonalnej – za sprawą opisu głównych ośrodków cenzury formalnej bądź nieformalnej, a także konfliktów, na przykład między Ministerstwem Oświaty i Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, a III Oddziałem;

4. poprzez ukazanie głównych osi konfliktów, zarówno między władzą i społeczeństwem, jak i w poszczególnych środowiskach (tak bliskich rządowi, jak i opozycji).

Zagadnienia te dokumentowane są poprzez analizę imponującej liczby archiwaliów w zespołach Archiwum Instytutu Literackiego Rosyjskiej Akademii Nauk (RAN), Oddziału Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej i Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, Archiwum RAN, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Literatury i Sztuki, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego, a także szeregu wspomnień, dzienników oraz korespondencji prywatnej.

Wobec podjęcia się analizy różnorodnych zagadnień w świetle obszernego materiału badawczego nieco zaskakuje stosunkowo skromna liczba wykorzystanych opracowań. Choć przeważają tu pozycje wydane w XXI wieku, niewątpliwie największą wartość mają dla Rejfmiana opracowania najstarsze, które ukazały się przed 1917 rokiem. Szczególnie często cytowane są prace Michaiła K. Łemkego, Władimira A. Rozenberga i Aleksandra M. Skabiczewskiego. Z nowszych prac cytowane są opracowania, z przełomu XX i XXI wieku, gdy pojawiły się ważne książki Josifa E. Barenbauma, Walerego F. Błochina, Jefima A. Dinerszwejna, czy też Natalii A. Grinczenko – dzięki którym wystarczająco wyraźnie zarysowana została rola społeczna cenzury w imperium rosyjskim. Literatura radziecka, jak zaznaczał Rejzman, odnosiła się marginalnie do dziejów i problemu cenzury – jej niewielkie wykorzystanie wydaje się w książce jak najbardziej uzasadnione. Trudno jednak zrozumieć dlaczego zabrakło miejsca dla zreferowania stanu wiedzy na temat rosyjskiej cenzury w opracowaniach anglojęzycznych (np. Marianna Tax Choldin, Charles A. Rudd czy Robert J. Goldstein), które ukazywały ją na tle porównawczym. Brak szerszej refleksji nad funkcjonowaniem cenzury w XIX-wiecznej Europie utrudnia,

w moim przekonaniu, odniesienie się do cenzury jako do jednego z mechanizmów państwa absolutystycznego, ograniczającego niebezpieczny dla niego postęp idei liberalnych i demokratycznych.

Słabszą stroną książki Pawła Rejfmana jest skupienie się przede wszystkim na etycznym wymiarze istnienia cenzury. Zadaniem badacza winna być próba zrozumienia zarówno powodów dla których cenzura była dla władz tak istotna, jak i ustalenia, czemu jej zniesienie miało tak ważne znaczenie dla jej przeciwników. Bez takiego założenia istnieje ryzyko, że dzieje społeczne potraktowane zostaną zgodnie z kluczem teleologicznym (walki „postępu” z „reakcją”). Bez dokładnego wyjaśnienia mechanizmów działania kontroli prasy i uwzględnienia wiedzy z zakresu jej funkcjonowania w innych krajach europejskich istnieje niebezpieczeństwo niedowartościowania (a zatem i niedostatecznego zrozumienia) „racji” stojących za cenzurą w krajach zacończonych o niskiej kulturze prawnej, które sprawiły, iż do rozpadu rosyjskiego *ancien régime* doszło wraz z likwidacją cenzury, nie zaś po jej zaostreniu.

Innym niedostatkiem pracy Rejfmana jest całkowite niemal pominięcie problematyki funkcjonowania cenzury na peryferiach państwa rosyjskiego. Tymczasem to właśnie na *окраинах* (*okrainach*, kresach) imperium pojawiła się w połowie XIX wieku „kwestia narodowa”, stanowiąca odtąd jedno z najpoważniejszych wyzwań dla wielowyznaniowego cesarstwa rosyjskiego, wymagającego nie tylko nowej konceptualizacji rosyjskości, lecz również samego sposobu reagowania na „kwestię narodową” wśród rosyjskich pisarzy i publicystów. Miało to niezwykle istotny wpływ na dzieje cenzury. Gdy czytamy o potyczkach Iwana S. Aksakowa z cenzurą obraz relacji między przyszłym słowianofilem, a aparatem kontroli prasy (łącznie z cesarzem Mikołajem I) jest niepełny. Autor nie uwzględnił kwestii krytyki arystokracji bałtyckiej prowadzonej przez Aksakowa, wzbudzało to ogromne niezadowolenie

imperatora, widzącego w Niemczech bałtyckich najbliższych i najbardziej lojalnych poddanych.

Brak wyodrębnienia problematyki cenzury na kresach państwa rosyjskiego powoduje przy tym pominięcie bardzo istotnego dla jej dziejów kwestii przemytu nielegalnej literatury. Przemyt książek był (o czym wiemy z badań Alfreda E. Senna i Roberta J. Goldsteina) bezpośrednią odpowiedzią zarówno na ograniczenia cenzuralne, jak i głównym powodem urzędniczych obaw o skuteczność dotychczasowych rozwiązań.

Na szczęście wady książki kompensowane są jej licznymi zaletami. Do najważniejszych należy zebranie ogromnego materiału faktograficznego, nieznanego dotychczasowej literaturze przedmiotu. Książkę Rejfmana można traktować niemal jako encyklopedię opisującą nie tylko źródła dotyczące prawnego funkcjonowania cenzury, w tym szczegółowej prezentacji aktów prawnych i dyskusji na ich temat, lecz również drobiazgowo przedstawienie gazet i czasopism (także tych drugorzędnych) i ich redakcji. Autorowi udało się w pełni panować nad podawanymi informacjami, wyraźnie wyodrębniona została główna linia narracji, którą – jak już wspomniałam – jest sposób radzenia sobie rosyjskiej biurokracji z nieprawomyślną opinią, przy ich jednoczesnej potrzebie trzymania „w zasięgu ręki” potrzebnych władzy profesjonalistów. Tak wytyczona narracja sprawia, że czytelnik nie gubi się wśród faktów, lektura zaś nie jest zbyt nużąca (w czym niebagatelne znaczenia ma także niemała ilość cytowanych anegdot).

Inną cechą pisarstwa Rejfmana jest umiejętność uchwycenia paradoksów rosyjskiego życia społecznego. Jej przykładem może być przypomnienie powszechnej atmosfery strachu wywołanego terrorem partii „skrajnych” w latach 70. i 80. XIX wieku. Strach wywoływał u urzędników – również tych, którzy byli odpowiedzialni za kontrolę prasy – panikę prowadzącą do zwiększania represyjności cenzury. Jej ofiarą padali niejednokrotnie dziennikarze i publicyści lojalni wobec rządu

(wśród nich np. Andriej A. Krajewski, Nikołaj F. Pawłow), co w konsekwencji prowadziło do coraz większego osamotnienia aparatu władzy w walce z radykałami i – ostatecznie – do utraty przezeń autorytetu. Podobne zjawisko, według autora, zachodziło również w relacjach władz z redakcjami gazet liberalnych. Jedną z nich były „Санкт-Петербургские ведомости”, będące jedną z najstarszych rosyjskich gazet wydawaną początkowo przez Petersburską Akademię Nauk. W roku 1863 redakcję czasopisma objął Walentin F. Korsz, który przekształcił ją w jeden z najważniejszych periodyków o charakterze antydemokratycznym i zasadniczo prorządowym. Przy akceptacji istniejącego w Rosji ustroju państwowego w gazecie pojawiała się krytyka oficjalnej polityki cenzuralnej i wyraźne opowiadanie się za kursem reform. Krytyka ta wywołała gniew ówczesnego ministra spraw wewnętrznych Piotra A. Wałujewa, który nie tylko zatrzymał artykuł poświęcony cenzurze, lecz również doprowadził do dymisji Korsa.

Na koniec należy docenić świetną pracę redaktorów tomu – Jeleny S. Soniny oraz Nikołaja W. Gradobojewa, których zasługą jest sporządzenie indeksu osobowego, indeksu tytułów czasopism oraz obszernej bibliografii, na którą składają się wykaz prac Pawła Rejfmanna, lista wykorzystanych źródeł oraz wykaz badań dotyczących cenzury z lat 2000 (osobno monografii, artykułów, podręczników akademickich oraz pomocy bibliograficznych) wraz z wykazem autoreferatów prac doktorskich poświęconych historii rosyjskiej cenzury z lat 2004–2016.

Książka Pawła Rejfmanna jest bardzo dobrym kompendium wiedzy na temat rosyjskiej cenzury, cenzura przedstawiona została jako bariera odgradzająca społeczeństwo od władzy państwowej. Takie jej ujęcie, sprawia, że praca odnosi się zarówno do historii cenzury jako instytucji kontroli, jak i porusza kwestie relacji między władzą i warstwami „oświeconymi”. W ten sposób włącza się ona w nurt badań nad rosyjską inteligencją, historią prasy oraz literatury

rosyjskiej. Tartuskiemu badaczowi udało się uniknąć pułapki hermetyczności i nadmiernego skupienia się na poszczególnych zmianach w cenzurowanych tekstach. Stale towarzyszące mu pytania o miejsce cenzury w dziejach rosyjskiej kultury zachęcają do kontynuacji badań, a zarazem do uzupełnienia obecnych w książce Rejfmanna braków.